

प्रश्न- नरेंद्राच्या 'रुक्मिणी स्वयंवर' काव्याचे रचना विशेष सांगा २
किंवा

* रुक्मिणी स्वयंवर काव्यावर संस्कृत मूल-काव्याच्या आशौच-उभाव दिसून येतो का २ चर्चा करा.

किंवा

* महनुभाव संप्रदायातील दाक्ष पुंलिंग म्हणून नरेंद्राच्या 'रुक्मिणी स्वयंवराचे' मूल्यामापन करा.

किंवा

* नरेंद्राचे वर्णन कौशळ्य त्याच्या 'रुक्मिणी स्वयंवरा' मधून करा एकट ज्ञाने आहे सोदाहरण लिहा.

➔ प्रस्तावना-

महनुभाव संप्रदायातील व्याकीर्ति-इयाप्रमाणे गद्य वाङ्मयाची विपुल प्रमाणात निर्मिती केली त्याचप्रमाणे काही प्रमाणात या संप्रदायात पद्य वाङ्मयाचीही निर्मिती झाली. ~~सात~~ रुक्मिणी वैशिष्ट्यपूर्ण इत्येवमात पद्य ग्रंथक निर्माण केले त्यांच्या त्या दक्ष ग्रंथाचाच सारोत्तर इति म्हणून ज्ञात. महनुभावाचे सार वाङ्मयाचे पद्यनिष्ठेच्या प्रणाली निर्माण झाले. इथील सारी ग्रंथही त्याचा आपत्त नसित. या सारी ग्रंथाने नरेंद्राचे रुक्मिणी स्वयंवर, भास्करभट्ट वैशिकराचा शिशुपाववध, दामोदरभट्ट वल्लभ, स्वकावासकृत सध्याप्रिवर्जने

नारायणवासकृत तद्विपुलवर्णन भास्करकृत
उद्वेगशीला, विश्वनाथकृत ज्ञानप्रबोध इ
ग्रंथाचा समावेश होतो. या ग्रंथ
ग्रंथाला नैसर्गानी लिखिलेला कामेपी
स्वयंवर हा ग्रंथ इतिशाय नाशमयी
इयसा इतिशाय उद्वेग इत्येव्वा इतिशाय
ग्रंथा. या सातग्रंथापैकी कामेपीस्वयंवर
शिशुपालवध व वछाहरण हे ग्रंथ आख्या
काव्य आहेत.

* आख्यान काव्य म्हणजे काय ?

प्राचीन मराठीत आख्यान
काव्याची फार मोठी परंपरा आहे. मरा-
ठीतील पहिले आख्यान काव्य महयेंकी
लिखिले. आख्यान काव्य प्रथमतः कविता
इत्येव्वा लरी त्यात इथानक इत्येव्वा
इत्येत. आख्यान म्हणजे कथा होय.
कथाविषयक अनेक अंगाने पुढे पुढे
सांगणारे काव्य म्हणजे आख्यान काव्य.
पुराणकथा हा आख्यान काव्याचा
आधाररुतंभ असतो. महाभारत व
रामायणाला अनेक कथा सौंदर्याने
भरलेल्या आहेत. पुराणग्रंथात खडकान
सावाय, उश्वदार व्याख्येनेच्या वापर
ग्रंथ करानी केला. इथामु पुराणग्रंथातील
सावाधा कथेची, प्रसंगाची गिबड करण
नेतरच्या काळात काही स्वामी कविता
लिखिल्या त्यातून आख्यान काव्य असे
म्हटले जाते.

* कवी नरेश -

रामदेवराव यादवांच्या दरवारात लेख्या शैलिकेत नरेश नावाच्या कवी होऊन गेल्याचे सांगितले जाते. याच नरेशानी राममेणी स्वभंडार नावाचा शुकुमव ग्रंथ लिहिला. नरेश याशिवाय नरेशानी इतर ग्रंथही लिहिले आहेत पण ते आद्याप लेखी उपलब्ध नाहीत. नरेशाच्या चरित्रासंदर्भातही माहिती किंवा उल्लेख सापडत नाही. शैब्य व नरेश हे नरेशाचे दोन भाऊही यादवरावांच्या दरवारा कवी होते. शैब्य व नरेश हे आनी अनुक्रमे 'रामायण' व 'नवोपाख्याने' ही दोन काव्य लिहिली व त्यांचे नाचन दरवारात आले. नरेशाच्या या दोन भावांनी नरेशाबाहेर कविते लिहिल्याचे सांगितले असामुळेच नरेशानी राममेणी स्वभंडार हे काव्य लिहिले. हे काव्य भर दरवारात रामदेवरावांच्या साहित्य नाचून शुकुमेने काव्यात्मक शैब्यसौंदर्य, शुकुसौंदर्य पाहून रामदेवांना ती ग्रंथ आपल्या नावावर ठेवून घ्यावी वाटले. त्यासाठी पुढे शुकु शोभीमार्ग राकुराक मोहरा देण्याचेही उद्येग केले. पुढे यावर कवी नरेशानी जे इतर लिहिले ते इतर सर्व कवींना अंतर्मुख करण्यासाठी किंवा विचारण्यासाठी आहे.

नरेश म्हणजे,
...ना राजे हो.

आमुच्या कविकुळा वामनाजी

हा ग्रंथ लुमच्या नावावर केल्या तर
आमुच्या कविकुळाचा कुर्वक जाणवत
आसू नरेशानी राजारामदेवांना उपासक
सांगिलेले तरीही रामदेवांनी तो ग्रंथ
नावावर उरण्याचा आग्रह दिला. लघ्व
या ग्रंथाला कवि चुट्टे आहेत असं सांगून
नरेशानी ग्रंथ वरी वेळून घेतला. हा क
विकुळा सिवाही जावानी सुमार नऊश
होव्या नऊशानु काढल्या सकळ साहित्य

उत्सव) नाइबाजस्तव (राकमिणी स्वयंवर) या अंगाच
मूळ, हस्तलिखित त्यांना सुमारे वराव
जावले. या हस्तलिखित नरेश हास्वरुथ
आले. आपण ग्रंथ वेळून ले नागदेवा-

श्रीलक्ष्मीकडे नागोडे हाणे. लक्षापसून हा ग्रंथ महानु-
सैक्येचा भाव संपुटात आला. सारी ग्रंथाल
वैरव्या त्यांना रुथानही मिळाले हा ग्रंथ
* इ.स. 1293 मध्ये 889 होव्यांन
लिहिल्या गेला सध्या या ग्रंथाची
होवी संख्या 879 इतकी आहे.

* कुथेचा मूळस्रोत -

आत्मविश्वासपूर्वक
लिहिलेव्या नरेशाच्या (राकमिणी स्वयंवर)
काव्याच्या उपमूळ भाषात पूर्ण कुथा
आलेली नाही. विदर्भातील कोडियपूर

नगरीत भूमिक नावाचा सर्वगुणसंपन्न
 असो राजा राज्य कुशीत होता. त्याचा
 पाच पुत्र होते. कृष्ण, कृष्णवर्ण, कृष्णस्य,
 कृष्णेश, कृष्णाची. सहावी कृष्णी नावाची
 मुलगी. वी जी. रूपान् इतिशय सुंदर
 होती. गुणानेही वेगळी होती. राजदरवारात
 सुश्रव नावाचा शिक्षक होता. सुश्रव
 नावाच्या या शिक्षकाच्या मातृश्री-
 नावाची कृष्णीने शास्त्राचा अभ्यास
 केला. नृत्यगायनही ती शिकली होती.
 ती वयात आली होती, भूमिकाचा
 आपल्या कृत्याच्या विवाहाची चिंता
 लाकली होती. भूमिक नावाच्या राजाने
 मुलीच्या विवाहाविषयीची चिंता
 प्रधानता लोभून दाखविली.

स्वर्णवर्ण
 चिन्तन - स्वर्णवर्ण
 चिन्तन - स्वर्णवर्ण

राजा कृष्णाणकीती नावाचा भाट व त्याच्यासोबत
 चिन्तन नावाची एक आईभूत व्यक्ती जाही
 असल्याचे सांगितले. गावागावी देशादेशा
 भ्रमंती करणाऱ्या भाटकुडे कृष्णाणकीती कृष्णी-
 याच्या राखाटा वरती माहेरी मिळ
 शकले इतके प्रधानने भूमिक राजाचा
 कल्पना दिली. राजाने कृष्णाणकीती
 व चिन्तन यांना दरवारात हजार राखामास
 सांगितले. भूमिकाच्या सांगण्यावरून
 चिन्तराने त्रिभुवनालील राजपुरुषांची
 वणन वेगवेगळ्या रागात देऊनिली.
 पण कृष्णाणकीती मनात राहिले राजा
 भरेला नाही. नंतर त्याने भूमिकाच्या

नकुमिपाठक
 चिन्तन संस्कृत भाषा

रूपगुणवे गायन केने. ते दूकून मात्र
रुक्मिणी सुखावली. सिवा भाकृष्णाचा
वेड लागला आहे, हे भीमकृष्णा
बद्दल आहे, त्याने रुक्मिणीचा
भीकृष्णास देण्याचे निश्चित केले.
परंतु त्याचा मोठा मुलगा, कर्मा
हो. भीकृष्णाचा कडवू शत्रु असल्याने
त्याने या गोष्टीस विरोध करिला.
शिशुपावाविषयी त्याच्या मनात रूनेह
असल्याने आपल्या पित्याचा संकल्प
कर्माने मोडून काढला.

आपल्या येरव्या भावने
विरोध केल्यामुळे रुक्मिणी अस्वस्थ
होते. पुढे तिने सुदेव वाम्हण नावाच्या
आपल्या चुकनवळ आपल्या मनागत लिहून
भीकृष्णाकडे पाठवला. सुदेव वाम्हणाचा
भीकृष्णाचा मेकळ जाकलेला प्रवेश होण्या-
पूर्वीच उभ्याचा भूग खंडित झाला आहे.
उपलब्ध उभ्याची कथा ही संवकीच
आहे.

* विशेष -

4) भक्तीपून उभावनेने काव्य (विफुद्ध
काव्य) -

नरेंद्राच्या रुक्मिणी
स्वयंवरात पंथीत तुलवज्ञान कुठेच आले
नाही. कारण नरेंद्रानी या संप्रदायाचा
शिक्षा घेण्यापूर्वीच ही ग्रंथ लिहिला होता.
भीकृष्णभक्तीची उत्कृष्टता हे नरेंद्राच्या
या काव्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय.

नरेंद्रानी आपल्या काव्ये जाहलून स्विकारले
लेही - मीकृष्ण भक्तीचा अभिव्यक्ता देण्यासाठी!

“ जेयारी परमेश्वर भक्तीची चाड
ते रोकू घू हे कथा अमर गोड
तेथा काव्याची नाहि आवड
जन्म मरणाची ”

कृष्णकथावाचनची अशी
फळगुलीही त्यांनी सांगितली - मीकृष्ण
भक्तीतून कव्याची निमित्त झाली
हासनात तसे या कृष्ण भक्तीपेक्षा
कव्याविषयासोबत नरेंद्रानी अधिक
महत्त्व दिले गेल्याचे दिसून येते.
मीकृष्णगुण स्मरणाने जगल्यामुळे ज्या भावनेच्या
अभिरुचि अनावर झाल्या होत्या त्या कविता-
रूपाने पुढल्या जाहलून हास नरेंद्र
सांगला, यालाच त्यांच्या मीकृष्ण-
भक्तीची उच्चता दिसून येते. योश्यात,
नरेंद्राचे कृष्णपरिवर्त हे भक्तीतून
उभयबोधात विकास पावलेने राहिले
काव्य आहे, हास हे विकृत काव्य
हासत जाहलून नरेंद्रानी राखित -
समार साधर केले आहे.

२) वर्णनवाचने -

कथाप्रधान काव्य लिहिताना
कवीवर फार मोठी जबाबदारी असते.
महाकाव्य लिहिताना ते काव्य कोणते
कुठलेवाणे ठरणार नसे, याची काव्याची
कवीला व्याप्ती लागते. अशातच नरेंद्रानी

शाची काकनी वैलवी. नरेक्षाने वणन
 कुणभ कुथानकासीव पात, कुणभुणीची
 विरासनरुथा वत्थावरीन, उपाय, निसगेवणन
 महत्वाच्या वधानिरेखेवरीवरुप कुणभ
 शिशुपाव, वृथिमकु कुथाक्ष दुश्यम म्हणजे
 वणन पातये कुणीची वेळकु कुण्या आहेत.
 नरेक्षाने वणनाच्या विनितीरी झोव्या
 रूदभादाखळ देण्यासारख्या आहेत.
 नरेक्षाने वणनचातुये, कुणभनवेभव
 मुकातुनच वाचण्यासारखे आहे.

3) निसगेवणन -

मध्ययुगीन मुदारी वाङ् -
 मूयाच्या इतिहासात निसगेवणन वणन
 तिलकुस आवळण दिखून येत नाही.
 एक सामाने उपेक्षित साहित्या निसगे
 वणनकुड नरेक्षाने मात्र विशेष लक्ष
 दिवणे दिसते. उपलब्ध कुण्याच्या
 879 'झोव्यामध्य' निसगेवणनासाठी
 नरेक्षानी 170 'झोव्या' खाने कुण्या
 आवश्यक निसगेवरही कुणिये किती
 पेम होते हे दिसून येते. सायकलीकु
 इतिहास, नरेक्षाने कुणीच काय इत्यादि
 भागूसाठी नरेक्षानी इवकपास मउ 'झोव्या'
 विविध्या आहेत. नरेक्षाने निसगे
 वणनाचे आपाची एक वेदिकपर म्हणजे
 ती वणने वदिसुख दुपटने कुणवी
 नाथील रसपरिपोषक अस वणन
 नरेक्षानी कुण.

परोसा उदयाचक्रिया उपखाळा
उपखंड नामा चंद्रमंडळ
जोसी रासा नामा वगनाचा चक्र
चक्रासी वीरुची (५७१)

नरेकाच्या (रुक्मिणीस्वयंवर)
कथा कुव्यालक्या निसर्गवर्णनाच्या
सर्वोत्कृष्ट भाग म्हणजे चंद्रोदयाचे
वर्णन. चांदण्याच्या पुभावाने पशुपक्षीच
काय पण जड समुद्रही उन्मादक
वर्णन. हास कुवीना वाटते!
निसर्ग-वर्णनातील आत्मीयता हा
नरेकाच्या कुव्याच्या रूढ आयत्न
महत्त्वाचा विशेष आहे. किंबहुना
'साली त्रीथा' च्या कुवीत नरेक हाच
रूढ हास, कुवी आहे की ज्याची
निसर्ग-वर्णने आत्मीयतेने जिवंत
आवेची आहेत.

५) रुक्मिणीच्या विरह आवस्थेचे वर्णने
कुव्या वर्णन -

कुव्याणकीर्ती नावाच्या
भावनेने न छिन्नशने - मरिचुणाचे वर्णन
कुव्यानांतर, ~~काव्य~~ रुक्मिणीका - मरिचुणाचा
वेध जागतो. - मरिचुणाच्या ह्यासान्
रुक्मिणीच्या विरहाची आवस्था कुव्या
निमोण झाली वेणी. रास कुवीने
सुंदर हास वर्णन कुव्या. निरहान
व्याथिल हास शशयवर, हाड्या आक्या
रुक्मिणीचे कुवीने कुव्या वर्णन लक्षणीय

असेच आहे.
((विरहज्वरे पाणी दोसो कासे
पाय ठेविता पातळ कुवत ॥))

आपल्या भावना विवाहस
विरोध केल्यामुळे काश्मिणी अतिशय
इश्वरी झाळणी आहे काश्मिणीच्या विरहामुळे
त्यांच्या सख्या, मैत्रिणी उपचार करतात.
काश्मिणीला स्वप्नांच्या शिंतूहान ठेवले
जाले. सुयोगाचे शंडी वाजवत असे हे
शंड शिंतूह यात तिने पाऊळ ठेवतच
ते विरहळूण जाले. हास वणन येथे
कवीने केले.

5) आभिजात कल्पनाविवास -

नगरेत्यांच्या (काश्मिणी स्वप्न) या
काव्याचे हातून हात महत्त्वाचे
विशेष स्थान त्यात दिसून येणारा
कवीच्या कल्पनाविवास हेतू. कवीने ही
कथा मूळ भागवतातून घेतली असल्या
तरी कवीने आपल्या अतिभासकत्वा
बाबत उरून त्यात फार मोठा व्हड
रुमी. जे कवीने वणन करतांना
कल्पनेचे पंख वावून मोठ्या प्रमाणात
भरारी मांडले. - मोठ्या आणि काश्मिणी
यांच्या वणनात कल्पनाविवासाचे
सामर्थ्य अनेक ठिकाणी प्रसिद्ध होते.
नगरेत्यांच्या कल्पनेचा भव्यतेचेही वर्णन
वागवने आहे. तशी नगरेत्यांची कल्पना
लहान, छुवास मोठक रूप घेऊन सुकुसुमीत

देशी वस्तु परिधान करण इतर ताना
दिसल योड्यात नरेदीये संरुण करुवच
कंपना विनासाण आतपोम भरवणे आहे.
मोठ दिव्य कंपनी विनासातून इनेउ
अभिकाराचा जन्म आला.

७. उत्प्रेक्षा : अभिकाराचा वैशिष्ट्यपूर्णपणे
कवीने केलेले वर्णन -

नरेदीयेचे कामगिरी स्वयंवर
हे काव्य इनेउ अभिकाराची नरेदीये
होते. आतल्या आत उत्प्रेक्षा अभिका-
राचा वापर करुवत कवीने मोठ्या
प्रमाणाले कृष्ण प्रथेउ अशित सुंदर-
सुंदर अभिकार आलेली आहेत उत्प्रेक्षा
कपक, अतिशयोक्ती, दुयर्थात हे इनेउ
अभिकाराची हे काव्य नरेदीये आहे.
अभिकार हा तर काव्याचा प्राण असतो.
त्यामुळे कामगिरी स्वयंवर हे काव्यदुष्ट्या
समृद्ध झाले आहे.

उत्प्रेक्षा हा तर कवीचा
आवडल अभिकार आहे. उत्प्रेक्षा म्हणजे
कंपना ज्या योम नरेदीये आपण
सुबना करतो. आशित राउ (उपमेय)
ही जाणु आहे दुसरी वस्तु (उपमान)
च आहे अशी कंपनी करणे याचा
उत्प्रेक्षा म्हणतात. उपमेय जाणु उपमानच
आहे असे जाणे वरिनिवले असत
तसे उत्प्रेक्षा अभिकार होता.

P.T.O.

॥ जावा हातक उरिया हातका
उजवा हृदयावरी हेविना
जोसा जीवेसी देवा हाविना
निसर्वेक म्हणानी ॥

विरहने व्यथित होऊन
शश्वेवत आडव्या झावेच्या काश्मिणीचे
कवीने केलेले वणन काश्मिणीचे असणे
आहे. वणनातील वरील उल्लेखी कथान
आनेतु शिकाणी आडकून येते.

॥ व्यतिरेकेचा कवीने केलेला वापर -

काश्मिणी स्वयंवर या
कथान व्यतिरेकाचा वापर त्या मानाने
कुमी झावेला मिळून गेली. उपमेय
हे उपमानापद्धा मेषक इसे वणन
केले असले तर व्यतिरेक हा अर्थक
होता. काश्मिणीच्या सौंदर्याचे वणन
करताना कवी लिहितो -

॥ तथा मुखात्पे पाला सरिरेखे
लाजा चंद्रु क्षिंताया उपखे ॥

चंद्रपेरा कीलक
पुलापेदानाद्रु
अकरी काश्मिणी
आहे.

काश्मिणीच्या सौंदर्याची
वणन करताना कवीच्या वणनाला
कार मोशवळसर झावेला आहे अशी
हे स्वभाविक आहे कारण कवीचे
उत्सिभावत आहे. क्षिंत्या सौंदर्याचा
साक्षात्कार नरेदाने रसिकांना लक्षवेला
आहे. कवीच्या कृदनाथ भाग
काश्मिणीचे सौंदर्य, विविध भावच्छया,
विरहावस्था, आवर्षण उपचार यांनी
व्यापलेला आहे.

4 - (कृष्णतीर्थे, जिवंत चित्रण)
8) पात्राची वर्णने (सुसभ्य व्यक्तिचित्त) -

नेरेंद्राच्या (कामिणी स्वयंवर) या कथ्यात श्रीकृष्ण न कामिणी हे दोन पात्र महत्त्वाची इसवीत हास्य साध्याच्या वाचने, परंतु या कथ्या नायक श्रीकृष्ण न वास्तविक उपबोध कथ्यात त्याचा उल्लेख केवळ उल्लेख प्रवेश आवेना नाही. पण त्याच्या प्रभावाने सात वातावरण भारवलेले आहे जिन्नाने त्याच्या कपटुणाने वर्णनेचे हास्य केवळ की, साठी राजसभाय शब्द होत. हे कथ्य पात्रामुळेच जिवंत आवेक आहे. श्रीकृष्ण व कामिणी हे दोन पात्रावरोवरच श्रीकृष्ण जिन्नर, कथ्याणकित्ता भाट, कामिणीच्या सख्या सुदेव, कामी, शिशुपाल हाही पात्रांची शक्तिचे वर्णने साध्यात पण सजीव रेखाटनेची आहे।

समारोप -

नेरेंद्राचे (कामिणी स्वयंवर) हे कथ्य जनेउ गुणांनी भरले कथ्यापेक्षा - सुसभ्य इसवीतने दिसून येते. महाराष्ट्राच्या पाहण्या हास्यात शालभा- सीपण पाहिलेना उमकती म्हणूनले त्यांचे गौरव करणाने हास्याने नेरेंद्राच्या जनेउणात शल्याची मरुता, कृष्णाची माधुर्ये शिष्ये, साधु, भक्ती, हावकशिके आवेक कथ्याने केवळ वर्णने हे जनेउ गुणांचे वर्णने या कथ्यात साध्यामुळे हे

कव्य संरस ठरले. इतिहासाची हा नरेड्याच्या शैलीचा एक विशेषत आहे; पण यामुळे कधी 'दिकाणी' होविल्याची हानी आली. नरेड्याच्या कव्यात कधी उगीत असल्या तर शब्दांची गुंफण व्यवस्थित असल्यामुळे हे कव्य एक आदर्श कव्य ठरले. माधवरावराव रचले गेलेले हे कव्य शारदा देवीच्या बहुमान, अर्जुन ठराव, रावळ लव, शेषक इ. हे. म्हणूनच महानुभावांच्या सार्या ग्रंथात या ग्रंथाचा मानाचे स्थान मिळाले.

* संदर्भ ग्रंथ -

१) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा शोधक व. सा. नरसिंहादाकर

२) महानुभाव व सौंद. वाङ्मय - मुक्त विधापि

३) नरेड्या, दाडनाथ आणि साम्राज यांची काव्येची स्वयंभूरे : एक चिंतिसा
→ डॉ. रमेश झावळगावकर

४) सारती ग्रंथ : स्वरूप आणि समीक्षा
→ क. पं. देशपांडे.